КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

УДК — 379.8

ПЕТРОВСЬКИЙ Олександр Миколайович

Моделювання форм організації вільного часу особистості як умова розвитку культури в Україні (1980-1990-ті роки)

Спеціальність 17.00.01 - теорія і історія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському державному інституті культури

Науковий керівник:	кандидат історичних наук Кучменко Борис Арсентійович. Київський інститут культури, професор, завідувач кафедри історії і культури України, м. Київ.
Офіційні опоненти:	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Юрчук Василь Ісакович. Інститут національних відносин і політології НАН України, головний науковий співробітник, м. Київ.
	кандидат історичних наук Польовий Леонтій Павлович. Державний комітет України у справах національностей і міграцій, начальник відділу етнополітики, м. Київ.
Провідна установа:	Український центр культурних досліджень, Міністерство культури і мистецтв України, м. Київ.

У вітчизняних концепціях використання вільного часу та його форм переважала концепція соціології дозвілля, яка практично вибудовувалась за формою опису бюджету вільного часу та методів його освоєння. Незважаючи на безумовну звуженість методологічних засад, недосконаліть теоретичних моделей у 1970-1980-ті роки, одержано певні результати, які дають можливість будувати досконаліші моделі.

В останні роки складаються новітні підходи до побудови теорії дозвілля. Це позначається як на розвитку особистості, так і суспільства, а це, відповідно, дає можливість повніше розкритися кожному громадянину держави, реалізувати свої інтереси і установки.

На сучасному етапі розвитку країни, коли відбувається зміна системи економічних відносин, це позначилося і на дозвіллєвій діяльності, що потребує теоретичних розробок та їх практичної реалізації.

Всі ці та супутні їм проблеми і визначили актуальність дослідження

Актуальність теми полягає в тому, що у сучасних моделях розвитку суспільства дедалі більше уваги приділяється проблемі культури, оскільки її визнають не лише сферою суспільної надбудови, а й умовою дійового функціонування та розвитку всіх структурних компонентів соціального організму. Саме культура несе головне навантаження в процесі забезпечення розвитку особистості, визначаючи загальний творчий потенціал соціуму. Суттєво, що культура стає надбанням особистості не лише через інституційні форми освіти, а й через створення умов організації дозвілля особистості.

Дозвіллєва діяльність — одна з найважливіших життєвих сфер існування людини. Її значимість полягає в тому, що тільки тут особистість належним чином отримує потенційну можливість власного розвитку поза межами технологічно детермінованих виробничих процесів. Безперечно, розвиток також відбувається і у виробничій сфері, але там його задають уже усталені норми діяльності — структура, функціональна система, набір засобів, соціально визначені результати тощо. Дозвілля, поряд із спілкуванням та працею — одне з головних джерел духовного наповнення людини, відчуття особистісного "Я", задоволення життям, станом щастя. У цій сфері вона має можливість вільно обирати найбільш притаманний їй тип та різновид діяльності, варіювати в досить широких межах форми та засоби їх реалізації, а головне — людина звільняється від необхідності отримання фіксованого продукту. Критерії оцінки результативності у сфері вільного часу зміщуються до суб'єктивного полюса та визначаються його особистісними цінностями: світоглядними, естетичними, етичними тощо.

В усіх суспільствах співвідношення праці, як сфери необхідного, та дозвілля, як сфери свободи, сприймаються проблемою співвідношення засобів існу-

вання та сенсу життя. Отже, проблема дозвілля повсюдно є надзвичайно актуальною для вивчення, розробки моделей і втілення їх у життя.

Доцільно зауважити, що Україна мала і має міцну соціально-економічну базу культурного будівництва. З одного боку, це досить розвинута (у порівнянні з іншими регіонами колишнього СРСР) матеріально-технічна забезпеченість, яка визначається кількістю культурно-дозвіллєвих закладів на душу населення, їх технічним оснащенням, зручним територіально-географічним розташуванням. З іншого боку, Україна має сильний кадровий потенціал кваліфікованих спеціалістів у сфері культурно-дозвіллєвої діяльності, які здатні забезпечити дану інфраструктуру, а також систему якісної підготовки та перепідготовки фахівців галузі.

Природньо, що перетворення, які відбуваються в суспільстві, не оминули і цієї сфери. Певна частина закладів культури перестала функціонувати у попередній якості — вони або закрилися, або перепрофілювалися. Певна частина працівників високої кваліфікації знайшли себе в інших видах діяльності. Освітня інфраструктура перебудовується досить інтенсивно — вводяться нові спеціальності, навчальні предмети у вузах та інститутах підвищення кваліфікації працівників культури.

Таким чином, у сучасному культурному процесі виразно простежуються різноспрямовані тенденції, пов'язані, у першу чергу, з державним будівництвом в Україні та переходом до ринкових відносин. Позитивні зміни спрямовуються на утвердження та розвиток національної культури, вироблення моделей нових форм організації вільного часу, які були неможливі при тоталітарному режимі. У той же час спостерігаються й очевидно негативні процеси, пов'язані зі спрощенням форм дозвілля для значної частини населення, втратою реальних можливостей реалізації дозвіллєвої діяльності у закладах культури, контролю над засобами та механізмами управління ними. Провідним у пріоритетних напрямках у подоланні розривів та негативних тенденцій, що виникли, є трансформація та модернізація системи управління культурно-дозвіллєвою сферою.

Ступінь розробки проблеми. У вітчизняних дослідженнях проблемі вільного часу приділялося недостатньо уваги. До періоду 1980-1990-х рр. історично існувало два сплески наукового інтересу до питання дозвілля та дозвіллєвої діяльності. Обидва вони були малотривалими, належали до дуже характерних років лібералізації наукової думки. У різний час робилися спроби класифікації елементів вільного часу. При цьому вони не завжди тотожно характеризували власне вільний час та дозвілля. Традиції теоретичних та практичних соціологічних досліджень дозвілля (бюджету вільного часу) у вітчизняній науці були започатковані у 20-ті роки. У повоєнний час відродження цих традицій насамперед було пов'язано з працями Г.А. Пруденського[1].

[1] Пруденский Г.А. Проблема рабочего и внерабочего времени. — М.: Мысль, 1972. — С. 312-330.

Найпоширенішою серед радянських учених була **класифікація дозвілля,** що грунтувалася на визначенні двох головних його функцій: 1) відновлення сил працівника, витрачених у процесі виробництва та під час обов'язкових (незмінних) занять щодо самообслуговування; 2) духовне та фізичне удосконалення особистості. Цю класифікацію визнали зарубіжні учені й використовували її під час міжнародних бюджетних досліджень часу. Наприклад, 1965 року за ініціативою ЮНЕСКО дослідження за проектом "Бюджет часу" було проведено в 10 країнах світу.

Деякі вчені, зокрема Б. Грушин[1,2], ототожнювали дозвілля з тією частиною вільного часу, в якій відсутні будь-які незмінні обов'язки. Інші, наприклад, А.В.Орлов та Г.Ф. Науменко[3], у сферу дозвілля включали ті соціальні факти та відносини, що здійснюються в рамках будь-якої діяльності індивіда і суспільства у вільний час. Постулюючи теоретичну модель та практично-дослідницьке застосування, вони підкреслювали три визначальні складові: обсяг, структуру та зміст, що знайшло відображення й у відповідній статті "Філософського словника"[4].

Більшість учених вважають недоцільним ототожнення вільного часу з усім позаробочим, оскільки функції вільного часу передбачають всебічний розвиток індивіда. Набув поширення погляд на вільний час як на частину позаробочого.

У 1960-ті роки вийшло чимало праць, присвячених проблемам вільного часу, зокрема В.А. Артьомова[5], В.Г. Байкової[6], В.І. Болгова[7], В.Д. Патрушева[8], Г.С. Петросяна[9] та ін.

У 1970-ті роки опубліковані дослідження з питань взаємодії робочого та позаробочого часу, впливу сфери обслуговування на обсяг і структуру позаробочого і вільного часу, а також праці, присвячені спеціальним проблемам побуту та позаробочого часу, організації дозвілля молоді та ін.

---

[1] Грушин Б. А. Методологические принципы разработки долгосрочных комплексных программ развития культуры /Культура и средства массовой информации: социально-экономические проблемы. — М.,1985.

[2] Грушин Б. Свободное время: Актуальные проблемы. М.: Мысль, 1967. — С.14-15.

[3] Науменко Г.Ф., Орлов О.В. Дозвілля молоді. — К.: Молодь, 1973. — 100 с.

[4] Философский словарь /Под ред. И.Г. Фролова. 4-е изд. — М.: Политиздат, 1981. — С.324.

[5] Артемов В.А и др. Статистика бюджетов времени трудящихся. — М.: Статистика, 1967.

[6] Байкова В.Г. и др. Свободное время и всестороннее развитие личности. — М.: Мысль, 1965.

[7] Болгов В.И. Внерабочее время и уровень жизни трудящихся. — Новосибирск, 1962.

[8] Патрушев В.Д. Время как экономическая категория.— М.: Мысль, 1966.

[9] Петросян Г.С. Внерабочее время трудящихся в СССР. — М.: Экономика, 1965.

На початку 1980-х років у вітчизняній науці вагомо утверджується концепція активного дозвілля, раціонального використання вільного часу. Стає майже нормативною класифікація статей вільного часу, згідно з якою до сукупності різновидів діяльності, спрямованих переважно на різнобічний розвиток особистості (культурне використання часу), віднесено всі типи культурного обслуговування населення (закладами мистецтв, клубами та бібліотеками, студіями, гуртками тощо). Сюди віднесено також їх самостійні аналоги (читання, аматорські об'єднання, заняття музикою тощо). До активного відпочинку включаються також заняття фізкультурою та спортом, прогулянки, усі різновиди відпочинку за містом: у будинках відпочинку, туризм, мисливство тощо. Пасивний відпочинок, згідно з пропонованою класифікацією, охоплює перегляд телепрограм, слухання радіопередач, відвідування кафе, спілкування з друзями, гостями, бездіяльний відпочинок. В окремі блоки виділялися витрати часу на вечірнє та заочне навчання, громадську роботу, виховання дітей.

Наведена класифікація статей вільного часу не позбавлена вад. Зокрема, не можна цілком погодитися з тим, що перегляд телевізійних передач чи прослуховування радіопередач є суто пасивними різновидами відпочинку. Адже завдяки цим засобам масової інформації в нас розширюється інформативне поле, формується світогляд, збільшується кількість яскравих вражень про життя суспільства.

Після 1985 року зросла кількість наукових та популярних праць, присвячених різним аспектам проблеми вільного часу. Популяризації, пропаганді його доцільного використання були присвячені, зокрема, праці В.М. Пічі[1-2]. Роль і значення сфери обслуговування в економії і раціональному використанні вільного часу та організації дозвілля населення висвітлено в публікаціях економістів Б.М. Андрушківа[3], В.І. Куценко[4], В.Г. Сумцова[5], В.І. Тарасенко[6], А.І. Шмарова[7] та ін.

Відсутність теоретичних моделей споживання послуг у сфері дозвілля не дає можливості ефективно дослідити специфіку попиту та використання форм організації вільного часу. Переважно це пов'язано з тим, що споживання

---

[1] Пича В.М. Наше свободное время. — К.: Знание, 1985. — 48 с.
[2] Культура досуга / Пича В.М., Бестужев-Лада И.В., Димов В.М. и др. — К.: Изд-во КГУ, 1990. — 239 с.
[3] Андрушкив Б.Н. Свободное время и сфера услуг /Методические рекомендации к лекции. — Тернополь: Знание. 1986. — 28 с.
[4] Куценко В.И. Сфера услуг: новые подходы. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 176 с.
[5] Сумцов В.Г. Резервы рабочего времени. — К.: Знание, 1988. — 48 с.
[6] Тарасенко В.І. Споживання і споживацтво. — К.: Політвидав України, 1988. — 152 с.
[7] Шмаров А.И. Труд и свободное время: (мнение плановика). — М.: Экономика, 1987. — 80 с.

послуг у сфері дозвілля та культури має яскраво виражену емоційно-особистісну наповненість. Переважання емоцій, почуття задоволеності над утилітарністю та прагматизмом передбачають застосування адекватних дослідницьких засобів, які на сьогодні поки що майже не розроблені.

Проблема дослідження полягає в тому, що для побудови нової системи управління, адекватної створюваним ринковим умовам, необхідні нові моделі форм організації дозвілля особистості, які б дали можливість ураховувати актуальні проблеми інтересів населення, прогнозувати зміну попиту та, відповідно, проектувати способи і засоби надання культурно-дозвіллєвих послуг.

Об'єкт дослідження — розвиток культурного процесу в Україні в єдності соціально-економічного виробництва культурно-дозвіллєвих послуг та форм організації їх споживання населенням.

Предмет дослідження — зміна історично-культурних форм організації вільного часу населення та способів і засобів управління культурним процесом періоду 1980-1990-х років, спрямованих на зростання змісту та якості дозвілля як умови піднесення творчого потенціалу населення України.

Мета дослідження — визначення системи історичних чинників, які зумовлюють тенденції та напрямки розвитку культурного процесу в період державного будівництва України та формування моделей системи управління сферою культури при переході до ринкових відносин, адекватних змінам у системі дозвіллєвих інтересів населення та суспільним цілям розвитку культури.

Завдання дослідження:

1. Зробити історичний аналіз стану та рівня розвитку культури в Україні в період 1980-1990-х років;

2. Вивчити та класифікувати системи споживацьких інтересів та способів оволодіння вільним часом населення;

3. Розробити теоретичну модель форм організації дозвілля особистості;

4. Виявити тенденції змін у структурі та змісті дозвіллєвих діяльностей населення;

5. Розробити наукові рекомендації щодо перетворення форм і методів у системі управління розвитком культури та дозвілля.

Джерельну та фактологічну базу дослідження становлять опубліковані документи та матеріали архівів державних органів України та громадських об'єднань. Їх умовно можна поділити на декілька груп. **Перша** — це положення Конституції України, Закони та постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, розпорядчі документи Кабінету міністрів України, міністерств, їх місцевих органів. **Друга** — це документи громадських об'єднань (програмні заяви, матеріали з'їздів, конференцій, рішення керівних органів), в яких визначені цілі, завдання, права і обов'язки членів громадських об'єднань, їх організаційна структура, форми і методи діяльності. **Третя** — статті, інтерв'ю лідерів та членів керівних органів громадських об'єднань. **Четверта** — довідники, стати-

стичні збірники, в яких містяться матеріали з окремих аспектів і напрямків досліджуваної проблеми.

У дисертації використано два типи архівних документів. По-перше, ті, що зберігаються в стаціонарних архівах. Це — матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. По-друге, матеріали, які зберігаються у поточних архівах управлінь міністерства культури та мистецтв, статистики, політичних партій (Селянської партії України, Аграрної партії, Народно-демократичної партії України, Комуністичної партії), громадських організацій (Селянської спілки України, профспілкових організаціях, Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Тараса Шевченка та ін.), наукових закладів Національної Української Академії наук. Відібрані типові дані, факти про хід реформування форм роботи у сфері дозвілля, зміни у соціальному складі суспільства на сучасному етапі, розвиток на даному часі інфраструктури культурно-дозвіллевої сфери; про кількісний та соціальний склад культурницьких громадських об'єднань, їх цілі, завдання, організаційну структуру, форми і методи діяльності, шляхи взаємодії з органами державної влади, іншими громадськими об'єднаннями.

Із значної кількості матеріалів, виявлених в архівах, відібрано, систематизовано та проаналізовано найбільш типові. З урахуванням структури дисертації, згідно з принципами історизму та хронологічно-проблемного методу їх використано у відповідних розділах, а статистичні дані — при складанні таблиць і схем.

Джерелознавчий характер носять матеріали періодичних видань. Вивчено понад 70 найменувань газет та 30 журналів різних регіонів, партій, товариств які виходять друком в Україні.

У дисертації використано дані соціологічних досліджень, інтерв'ю з керівниками та відповідальними працівниками державних керівних органів і громадських організацій.

Теоретичні проблеми висвітлюються одночасно з конкретною організаційною і пропагандистсько-агітаційною діяльністю громадських об'єднань, що сприяє комплексному з'ясуванню теми дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що це одна із перших робіт, в якій зроблено грунтовний аналіз розвитку соціально-культурної сфери в Україні за період 1980-1990-х років. Визначено зміни в структурі і рівні матеріально-технічного забезпечення інфраструктури, кадровому потенціалі, змісті та провідних формах культурно-дозвіллєвої діяльності населення. Враховуючи як недоліки, так і позитивний фактор, на базі проведених досліджень визначено систему чинників культурного процесу та вибудувано теоретичну модель організації вільного часу особистості, яка, на наш погляд, може бути покладена як базова при розробці нових методів системи як державного, так і інших форм управління розвитком культури. Показано, що провідну роль у процесах перетворення відіграє орієнтація на споживацькі інтереси населення у сфері вільно-

го часу та прогнозування змін попиту. На широкому фактичному матеріалі висвітлено можливості, з урахуванням яких, за наявності існуючої матеріальної бази та кадрового потенціалу, можна активізувати розвиток духовності та національної культури.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в дисертації побудовано модель соціально-культурного розвитку суспільства в період становлення ринкових відносин, головним елементом якої є формування соціокультурної бази забезпечення дозвіллєвої діяльності населення в сучасних умовах; визначено структуру споживацьких інтересів, переважаючих форм організації вільного часу особистості, соціально-економічні методи задоволення попиту на культурно-дозвіллєві форми; доведено можливість та необхідність побудови культурологічної моделі вільного часу особистості, на базі якої можливе раціональне управління сферою культури на рівні державної політики.

Практичне значення праці полягає в тому, що в ній на базі вивчених матеріалів отримано розгорнуті фактичні дані, що характеризують розвиток сфери культури за останні півтора десятка років. Причому вони охоплюють не лише матеріальний стан сфери культури, що було притаманно для статистичного підходу в минулому, але й ураховують чинники, зумовлені розмежуванням сфери культурного виробництва на державну та орієнтовану на ринкові відносини, де визначено також якісні характеристики населення як споживача культурно-дозвіллєвих послуг. Теоретичні моделі можуть бути використані у розробці програм та проектів управління сферою культури за умов становлення ринкових відносин.

На базі отриманих у дисертації матеріалів автором розроблено програму навчального курсу з підготовки менеджерів культури, який факультативно читається у Тернопільському педуніверситеті, що надає можливість майбутнім випускникам розширити сферу своєї діяльності.

Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані науковцями, студентами, бібліотечними працівниками, учителями в їхній науковій, педагогічній діяльності, а також для подальшої розробки даної теми; у навчальному процесі — при створенні спецкурсів, курсів за вибором, у проведенні лекційних та семінарських занять.

Положення, що виносяться на захист:

1. Історичний розвиток культури в Україні у 1980-1990 -ті роки визначається загальною проблемою будівництва Української держави з орієнтацією на введення системи ринкових відносин. У сфері культури виробництво дозвіллєвих послуг розпалося на дві головні форми — державну і комерційну, які визначають тенденцію змін у структурі та змістові вільного часу населення.

2. У системі чинників, що визначають розвиток національної культури, суттєве місце посідає можливість зміни орієнтації управління з нормативного планування об'єктів соціально-культурного призначення на проектування орган-

ізації дозвіллєвої діяльності, яка відповідає реальним запитам населення та цінностям суспільства в даний час.

3. На сучасному етапі становлення в Україні нової соціально-економічної формації, побудованої на системі ринкових відносин, культурно-дозвіллєва діяльність має бути вагомим чинником у забезпеченні розбудови державності. Пропонуються модель і заходи, які потрібно включити в систему реорганізації культурно-дозвіллєвих інституцій з урахуванням регіональних особливостей та запитів людей; зміцнення мережі, активізації національних набутків удосконалення кадрової політики, з урахуванням потреб активного використання вільного часу населення.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювано на Міжвузівській науково-методичній конференції "Громадсько-політична практика та студентське самоврядування " у Чернівецькому держуніверситеті (1988 р.), на Науково-практичній конференції "Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України" у Тернопільському державному педагогічному інституті (1990 р.); на Республіканській науковій конференції "Філософські читання" у Дрогобицькому державному педінституті (1993 р.); на Міжнародній науковій конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості" у Луцькому державному університеті (1994 р.); на Міжнародній конференції "Михайло Грушевський — погляд із сьогодення" у Тернопільському державному педагогічному інституті (1994 р.); на Всеукраїнській науковій конференції "Українська новітня держава: Історія і сучасність" (1997 р.) , а також відображено в публікаціях по темі дослідження.

Структура роботи. Дисертація обсягом 146 с. складається із вступу, трьох розділів, висновків, 11-ти таблиць та списку використаної літератури і джерел, який складається зі 178 наіменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обгрунтовано актуальність теми дослідження, визначено ступінь розробленості проблеми, сформульовано цілі, гіпотези та завдання дослідження, наукова новизна та практична значимість.

Перший розділ "Історико-культурні моделі дозвілля особистості" присвячено історичному аналізу становлення концепцій дозвілля та відповідних форм організації вільного часу населення в Україні у 1980-1990-ті роки.

У ході аналізу простежуються два основні спрямування в історичному розвитку проблеми вільного часу. З одного боку, це філософські та теоретичні концепції вільного часу як однієї з умов розвитку особистості та її культури. З іншого боку, це конкретно-історичні форми організації вільного часу населення, а також форми управління дозвіллям у конкретних соціальних умовах розвитку суспільства.

Вивчення використання вільного часу радянського періоду, можна поділити на три блоки. Перший починається з 20-х років, його основною тезою був соціально-детермінований розвиток особистості. Але низький рівень письменності, надмірна заполітизованість, репресивні заходи щодо діячів культури та мистецтва у практичному обігу залишили тільки політико-просвітницьку роботу, а дозвіллєва діяльність як на теоретичному, так і на практичному рівнях лишилася нереалізованою.

Такий стан у даному виді діяльності був незмінним аж до кінця 50-х років. З настанням 60-х років починається другий блок, на початку якого було проведено значну кількість конкретних соціологічних досліджень структури та бюджету вільного часу. Вони вперше показали фактичний стан справ у сфері дозвілля, у структурі соціологічних досліджень було наголошено на параметрах задоволеності та мотивації дозвіллєвої діяльності.

На цій базі виведено, що дозвіллєва діяльність має як теоретичне, так і практичне значення у житті суспільства. По-перше, це феномен розриву між фактом споживання тих чи інших дозвіллєвих послуг та рівнем задоволеності цими послугами. На цій підставі почали базуватися системи соціального та економічного прогнозів зміни попиту. По-друге, було встановлено, що мотивація споживання різноманітних культурно-дозвіллєвих послуг не співпадає з тією ідеологічно-просвітньою функцією, яка визначалась закладам культури. Як результат почала мінятися концепція діяльності культурно-дозвіллєвих закладів та управління сферою культури — першоплановою визначилася теза щодо задоволення культурних запитів, а ідеологічна функція стала "прихованою" на рівні управління культурою (дозування репертуару, художні ради, регламентація авторів тощо).

У 60-70-ті роки провідною стала теза про зростання культурних потреб. Активізувалось вирішення економічних проблем розвитку культури, економічної бази та освітньої інфраструктури. Наукові дослідження проблем дозвілля та вільного часу проводилися у досить незначному обсязі.

Початок третього блоку — середина 70-х років позначилася кризою у сфері культури, особливо стало помітним зниження відвідування закладів культури та дозвіллєвих структур. Паралельно почав створюватися новий підхід до управління, що базувався на ідеї проектування прогресивних форм розвитку культури. Однак ці принципи не були повною мірою реалізовані у практиці управління, оскільки різко змінилась загальна соціально-економічна ситуація як у країні в цілому, так і в Україні зокрема, особливо у середині 80-х років. Перехід до ринкових відносин, що здійснюється в останнє десятиріччя, поставив питання про сутність культурно-дозвіллєвої діяльності, а також про форми та засоби організації виробництва культурних цінностей та дозвіллєвих послуг. Науковці та практики широко обговорювали питання переваг та недоліків соціалістичного способу управління культурою порівняно з механізмами регуляції, що скла-

лися в капіталістичному суспільстві. Усі ці роботи прямо і опосередковано спиралися на теоретичні постулати стосовно суті і сутності як самої дозвіллєвої діяльності, так і значення вільного часу у житті особистості. Філософська, соціологічна, культурологічна література виробила значну кількість різноманітних концепцій вільного часу, щоправда, більше умоглядних, ніж практично значимих. Проте варто наголосити, що жодна з концепцій не дає розгорнутого опису зв'язку дозвілля з економічними процесами, окрім констатації протиставлення роботи і дозвілля. Значущість цієї проблеми гостро визначилася в ситуації зміни соціально-економічних механізмів життя суспільства (зміни формації), що супроводжується глибокою економічною кризою. Це позначилося на змінах не тільки в об'ємах та структурі вільного часу, але й у ставленні людей до свого вільного часу та до тих послуг, які їм пропонує виробництво.

Доречно розрізняти, з одного боку, вільний час як простір особистісного самовизначення та свободи, а з іншого боку, як незайнятий час, а точніше — як вимушено не зайнятий час, щодо якого в особистості відсутні адекватні форми та засоби його організації. Феномен вимушено не зайнятого часу є гострою соціальною проблемою; він до сьогодні не був предметом вітчизняних досліджень. Його найбільш яскравою формою є безробіття, коли людям нема чим зайняти свій час і він стає вимушено вільним.

Проведені дослідження сворюють методологічну базу і дозволяють можливість більш гостро наголосити на феномені дозвілля. З нашої точки зору, дозвілля це та частина вільного часу, яка організовується особистістю у формі вільного часу діяльності на основі особистісного самовизначення. Запропонований таким чином історико-культурологічний підхід до визначення понять дозволяє вибудувати також систему емпіричного дослідження.

У другому розділі "Історичний аналіз розвитку культурно-дозвіллєвої діяльності" висвітлено результати дослідження соціально-економічної бази забезпечення дозвілля в період 1980-1990-х рр., а також зроблено соціологічний аналіз структури вільного часу населення в Україні 1996 року.

Аналіз розвитку культурно-дозвіллєвої діяльності являє значні труднощі як у методологічному, так і в методичному планах.

Для соціалістичного суспільства був притаманним безпосередній взаємозв'язок та взаємозалежність розвитку форм організації дозвілля та сфери культури як галузі виробництва. В умовах тотального планування форм дозвілля, вони переважно базувалися на послугах, пропоновних у сферою державно-контрольованого виробництва. Виходячи з цього, було сформульовано методологічний підхід до аналізу культурно-дозвіллєвої діяльності, превалюючим чинником якого була соціально-економічна база. Загальновідомо, що сама соціально-економічна база ще не відображує якісних та кількісних характеристик у дозвіллєвій діяльності окремих соціальних груп або особистості. Але її зміни розкривають загальні тенденції у системі виробництва — пропозиції. Тому аналіз

соціально-економічної бази став першим етапом емпіричної програми нашого дослідження.

Для проведення дослідження нами були обрані регіони України, які найбільш повно характеризують проблему використання вільного часу та дозвіллєвої діяльності. Фактичні дані були отримані на основі аналізу архівних документів на обласному, районному та місцевому рівнях.

Особливу проблему становить структуризація досліджень за напрямками культурно-дозвіллєвої діяльності. У дисертаційному дослідженні нами були обрані наступні: загальна матеріально-технічна база (це капіталовкладення на будівництво закладів культури); музейна справа; туризм; фізична культура та спорт; садівництво та городництво. Зрозуміло, що така структуризація до певної міри є узагальненою, але виділення більш подрібнених форм дозвіллєвої діяльності позначилися б значними труднощами на зборі фактичного матеріалу. Зокрема, у звітності закладів культури в "загальнику" висвітлювалися фактичні дані за окремими видами клубної діяльності, а це не дає можливості зробити їх грунтовний аналіз.

Базовими для планування розвитку соціально-економічної сфери дозвілля 1980-х років були партійні та урядові документи, які регламентували активізацію та напрямки в роботі у сфері культури та дозвіллєвої діяльності. Так, у 1981 році в Україні було розроблено 10-річний план заходів, зокрема, прийнято постанову "Про комплексну програму соціокультурного розвитку сіл Української РСР на період до 1990 року", а в 1982 році — "Продовольчу програму", у якій наголошувалося на можливості послідовного проведення в життя соціального розвитку села, підвищення життєвого рівня, культурного забезпечення тощо. Ці програми стали базовими для фінансування і будівництва закладів культури на всі 80-ті роки. Планові завдання для окремих регіонів були різними, їх реалізація потребувала значних коштів, яких країна вже не мала. Звідси обсяг виконання повсюдно складав близько 50%, а середній показник по Україні будівництва закладів культурно-дозвіллєвої сфери було доведено лише до 16 %.

Історичний аналіз розвитку соціально-економічної бази культури було доповнено соціальним дослідженням структури вільного часу населення України. Емпіричне вивчення було проведено в Києві, Одесі, Павлограді, Сімферополі, Тернополі, Хмельницькому та Чернігові. Опитування охоплювало також питання проведення вільного часу в сім'ях у будні та у вихідні дні. Отримані дані показують, що практично для всього дорослого населення суттєво зменшився загальний об'єм вільного часу, при цьому зріс робочий день (як зайнятий для заробітку засобів існування). За відповідями респондентів саме дозвілля, тобто час, яким вони могли розпоряджатися за власним розсудом у будні дні, мають лише 26% чоловіків та 9% жінок. Зрозуміло, що це, до певної міри, суб'єктивна оцінка, але вона наочно показує ставлення респондентів до форм та засобів витрат часу. Результати опитування показали, що суб'єктивне зменшен

ня кількості вільного часу пов'язано з практичним зростанням необхідного часу на природну (психофізіологічну) рекреацію, тобто на пряме відновлення фізичних сил після тривалого робочого дня. У вихідні дні картина, звичайно, змінюється. Найбільш розповсюдженими формами дозвілля є: перегляд телепередач, читання книг, спілкування, прогулянки, слухання музики, дозвіллєві заняття з дітьми. Такі раніше популярні види дозвілля, як відвідування театрів та кінотеатрів, музеїв тощо, заняття фізкультурою та ряд інших, практично зникли зі структури дозвіллєвої діяльності населення.

Отримані нами дані показують, що для загальної маси населення у весняно-літній період робота у вільний час пов'язана з садово-городніми роботами, які оцінюються двозначно. Більшість респондентів отримують задоволення від роботи і в той же час, підкреслюють її необхідність.

У цілому більшість респондентів оцінюють нинішню ситуацію як таку, що погіршилася за останні 10 років. В той же час з'явилася категорія населення, яка позитивно оцінює нинішні зміни у сфері вільного часу, вказуючи на розширення наявних нині можливостей.

У розділі III "Вивчення попиту та запитів населення у сфері культури та дозвіллєвої діяльності" розглянуто проблеми творення ринку культурно-дозвіллєвих послуг та специфіки управління у сфері культури в період становлення ринкових відносин.

Ринкові відносини у невиробничій сфері пов'язані зі значними теоретичними та практичними труднощами, головна з яких полягає в тому, що неможливо безпосередньо використати економічні моделі переходу до ринку, які орієнтовані на сферу промислового виробництва. У світовій практиці утвердилась система розподілу сфери культури та, відповідно, виробництва культурно-дозвіллєвих послуг на три основні форми за способом фінансування: комерційні підприємства, що існують за рахунок надходження коштів від задоволення платіжоспроможного споживчого попиту населення; численні благодійні організації, які підтримують різноманітні види мистецтва переважно за рахунок добродійних внесків, спонсорства тощо; нарешті, державний сектор, який фінансується з бюджету — кошти тут спрямовуються на підтримку тих форм культурно-дозвіллєвої діяльності, які визначаються як пріоритетні і не забезпечуються платіжоспроможним попитом населення. Практично у всьому світі співіснують усі ці три форми виробництва культурно-дозвіллєвих послуг, щоправда, їх пропорційні співвідношення суттєво відмінні у різних країнах. За даними окремих авторів, бюджетне фінансування у країнах Заходу і Сходу може складати від 5% до 90% усіх спрямованих витрат на сферу культури. Головна проблема полягає у тому, щоб визначити, які саме галузі потребують державного фінансування, а які можуть функціонувати самостійно. Очевидно, ця проблема буде зберігати свою значимість не тільки у перехідний період становлення ринку, але й у більш

віддаленій перспективі. Змінюватися мають критерії поділу закладів культури на комерційні підприємства та некомерційні структури.

У дисертації проаналізовано специфічні особливості ринку культури та труднощі, спричинені переходом до системи ринкових відносин. Показано, що індивідуальні та мікрогрупові потреби на сьогодні переважно задовольняються діяльністю комерційних підприємств. Але — і це особливо помітно в умовах економічної кризи — задоволення наявних потреб не завжди співпадає з потребами розвитку суспільства, його цілями та цінностями. Визначення цілей та цінностей суспільного розвитку — це, безумовно, одна з пріоритетних функцій державної політики в галузі культури, основний критерій тут — розподіл діяльності комерційних організацій та бюджетних закладів культури за потребами та інтересами, індивідуально-мікрогруповими та перспективними для суспільства. Практично це критерій, який визначає можливість оплати населенням також і суспільних потреб. Тобто держава визначає глобальні проблеми збереження культурних цінностей, програму естетичного та морального виховання і фінансує їх.

Вироблення моделі такої політики, визначення перспективних цілей та визначення цінностей розвитку культури — це, безумовно, складне управлінське завдання, вирішення якого передбачає грунтовні дослідження наявної ситуації прогнозування її змін, і, насамперед, проектування бажаних форм розвитку культурного процесу.

У 70-80-ті роки позначилися початки вироблення базових основ управлінського проектування розвитку культури. Було напрацьовано декілька методологічних підходів, конкретизованих до рівня прикладних розробок. Але проектанти намагалися уніфікувати всю сферу культури, що згубно відбилось на її розвитку. Зміна соціально-економічної формації у суспільстві автоматично визначає трансформацію і адаптацію сфери культури до нових умов. Вона диктує пріоритетні напрямки, складовими яких виступають: проектування форм організації дозвіллєвої діяльності, вивчення попиту та задоволення реальних запитів населення, збереження і примноження культурних цінностей українського народу.

У "Висновках" сформульовані основні положення дисертаційної роботи.

Історичний аналіз дає можливсть зробити висновок, що до середини 1980-х років в Україні склалася розвинута соціально-економічна база культурно-дозвіллєвої діяльності населення. Водночас у цій сфері помітно окреслилася криза, яка знайшла відбиття у розриві між спробами планового розширення форм організації вільного часу населення в закладах культури та рівнем активності населення у споживанні пропонованих послуг. У наступне десятиріччя, аж до сьогодення, криза в системі державного забезпечення розвитку національної

культури продовжувала поглиблюватися, тому можна говорити про те, що вона досягла певної переломної точки.

У сучасному культурному процесі виразно простежується кілька різноспрямованих тенденцій, що пов'язані, в першу чергу, з державним будівництвом в Україні та переходом до ринкових відносин. Спостерігаються і негативні процеси, пов'язані зі спрощенням форм дозвілля значної частини населення, зменшенням реальних можливостей відвідування закладів культури, втратою частини засобів та механізмів системи управління. Одним із пріоритетних напрямів подолання негативних тенденцій є перетворення системи управління культурно-дозвіллєвою сферою.

Проведений теоретичний аналіз та отримані емпіричні дані дозволили вибудувати модель соціальних умов розвитку культури в період становлення ринкових відносин. Цю модель утворюють чотири головні компоненти, що являють собою цілісну структуру культурного процесу.

Перший компонент — соціокультурна база забезпечення дозвіллєвої діяльності. Вона включає:

а) власне матеріальну базу, що складається із закладів культури (музеї, театри, клуби тощо) та культурних цінностей;

б) територіальне розташування закладів культури;

в) кадровий потенціал, що охоплює тих, хто здійснює керівництво культурно-дозвіллєвими закладами, а також тих, хто безпосередньо надає дозвіллєві послуги.

Другий компонент — структура споживацьких інтересів населення. Вони складаються з дозвіллєвих потреб та попиту населення на послуги.

Третій компонент — переважаючі форми організації вільного часу особистості, їх складові — це народні традиції, місцеві звичаї, індивідуальні звички, які утворюють систему дозвіллєвих діяльностей населення.

Четвертий компонент — соціально-економічні методи задоволення попиту на культурно-дозвіллєві послуги, які містять прийняту систему управління, регулювання та контролю у сфері культури, особливості розподілу послуг у державному та недержавному секторах, комерційні та некомерційні форми організації культурно-дозвіллєвої діяльності населення.

Соціологічні моделі вільного часу особистості та адміністративні засоби планування розвитку сфери культури вичерпали себе і стали недієвими щодо нових соціально-економічних умов. Комерціалізація діяльності культурно-дозвіллєвих закладів та формування недержавних виробників послуг різко змінили структуру пропозицій.

У ході дослідження було з'ясовано, що відбулися істотні зміни у бюджеті та структурах вільного часу населення. У значної частини населення за останні 15 років істотно скоротився загальний бюджет вільного часу. Впродовж тижня близько 50% чоловіків і 9% жінок працюють не по 8 годин на добу, а по 10—12.

Явне або приховане безробіття штовхає людей на пошуки ненормативних форм заробітку, і це також впливає на структуру вільного часу.

Отримані в дослідженні дані дають можливість стверджувати, що відбулися значні зміни також у психологічній структурі освоєння вільного часу.

Так, існують тенденції спрощення, які пов'язані з такими чинниками, як: а) фінансова неприступність (дороговизна) деяких, раніше широко розповсюджених форм дозвілля; б) почуття страху, пов'язане з уявленням щодо небезпечного криміногенного становища, що перешкоджає оволодінню формами дозвілля; в) почуття втоми, яке примушує людей звертатися до простіших форм дозвілля, що максимально сприяє рекреації. Сукупна дія цих чинників призвела до того, що у частини населення різко знижуються відчуття свободи вибору форм дозвілля та почуття задоволення, які на теоретичному рівні визначаються як атрибутивні характеристики вільного часу. Це створює загострене почуття нудьги, туги, самотності. Такі переживання є значущими чинниками виникнення девіантних форм поведінки, таких, як алкоголізм, наркоманія, суїцид, асоціальні та антисоціальні вчинки.

Отже, на нинішньому етапі історичного розвитку України відбувся розлам між двома гілками в системі управління культурою — державною та ринковою, що народжується, який негативно вплинув також на активне використання вільного часу, точніше, культурно-дозвіллєвої діяльності людей.

Ми вважаємо, що настав час привести цілі, засади та механізми системи управління культурою у відповідність до вимог і завдань, які поставила Україна перед своїм народом — формувати національно свідомого, висококультурного громадянина держави.

Основний зміст дисертації викладено у 9 публікаціях:

1. Петровський О.М. Ще раз про вільний час педагога //Радянська школа. — 1989. — № 11. — С.3-5.

2. Петровський О.М. Сфера вільного часу як фактор збереження суспільної системи, культурних традицій народу //Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. — Луцьк, 1994. — Ч.1. — Розд.II. — С.298-301.

3. Петровський О.М. Сфера вільного часу як фактор збереження суспільної системи //Науковий збірник історичного факультету. — Тернопіль, 1994. — Вип. 1. — С.142-146.

4. Петровський О.М. Організація вільного часу західноукраїнського населення політичними партіями і молодіжними товариствами: 20-30-ті роки XXст. //Україна на шляху до незалежності і демократії. Темат. збірник праць викладачів і аспірантів історичного факультету — Тернопіль, 1996. — С.166-171.

5. Петровський О.М. Культурний процес та дозвіллєва діяльність за ринкових відносин //Михайло Грушевський — погляд із сьогодення. — Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія. Вип. V.— Тернопіль, 1997. — С. 249-256.

6. Петровский А.Н. Классики марксизма-ленинизма о непрерывно возрастающем значении свободного времени трудящихся при социализме и коммунизме. — Тернополь, 1987. — 35с. —Рукопись депон. в ИНИОН АН СССР. — № 32970 от 4.03.1988.

7. Петровский А.Н. Деятельность КПСС по развитию информатизации советского общества как средства экономии свободного времени трудящихся. — Тернополь, 1989. — 17с. — Рукопись депон. в ИНИОН АН СССР. — № 37772 от 4.05.1989.

8. Петровський О.М. Турбота КПРС про ефективне використання вільного часу трудящих як фактор реалізації реформи народної освіти //Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України. — Тернопіль, 1990. — Ч.II. — С.7-8.

9. Петровський О.М., Шумський І.І. Організація вільного часу молоді — складова частина політики КПРС по активізації людського фактора //Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України. — Тернопіль, 1990. — Ч. II.. — С.67-68.

Анотація

Петровський О.М. Моделювання форм організації вільного часу особистості як умова розвитку культури в Україні (1980-1990-ті роки). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 17.00.01— Теорія і історія культури. — Державний інститут культури, Київ, 1997.

У дисертації розглядаються основні питання розвитку культурного процесу в Україні 1980-1990-х років.

Соціально економічна база культурно-дозвіллєвої діяльності, форми та методи організації споживання їх населенням були спрямовані на покращення змісту та якості дозвілля як формуючого фактору національної свідомості народу.

Визначено, що історичний процес обумовлює тенденції та напрями культурного процесу в період державного будівництва. Розроблено моделі управління сферою культури (державної та інших форм власності) перехідного періоду до системи ринкових відносин. Зазначено, що раціональне використання вільного часу через активну дозвіллєву діяльність сприяє розвитку національної культури особистості.

Ключові слова: вільний час особистості, розвиток культури України, дозвіллєва діяльність.

Аннотация

Петровский А.Н. Моделирование форм организации свободного времени личности как условие развития культуры в Украине (1980-1990-е гг.). — Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 17.00.01 — Теория и история культуры. — Государственный институт культуры, Киев, 1997.

В диссертации рассматриваются основные вопросы развития культурного процесса в Украине 1980-1990-х годов.

Социально-экономическая база культурно-досуговой деятельности, формы и методы организации потребления их населением были направлены на улучшение содержания и качества досуга как формирующего фактора национального сознания народа.

Определено, что исторический процесс обусловливает тенденции и направления культурного процесса в период государственного строительства. Разработаны модели управления сферой культуры (государственной и других форм собственности) переходного периода к системе рыночных отношений. Указано, что рациональное использование свободного времени через активную досуговую деятельность способствует развитию национальной культуры личности.

Ключевые слова: свободное время личности, развитие культуры Украины, досуговая деятельность.

Annotation

Petrovskiy Alexander Nykolaevich. Modelling of the leisure time activity forms of an individual as a principal of development of culture in Ukraine (1980-1990). — Manuscript. — The thesis of the achievement for the candidate degree in historical science. 17.00.01 — Theory and History of Culture. — The State Institute of Culture, Kiev, 1997.

The basic questions of the development of the cultural process in Ukraine in 1980-1990 are being examined in the thesis.

Social and economic base of cultural and leisure activities, forms and methods organisation of using them by the population, were directed to improve content and guality of leisure as the building factor of national consciousness of population.

Evidently, that historical process influences the tendencies and directions of cultural process in the state building period.

Governing of cultural sphere model considered to be the main principles (state and other forms of property) by the author in the transition period of the market relations. It is outlined that the effective use of leisure time, through the activity leisure activity, favour the development of national culture of an individual.

Key words: leisure time of an individual, development of culture in Ukraine, leisure activity.

Підписано до друку 8.08.1997. Формат 60x84 1/16. Папір друкарський. Обл.-вид. арк.—1 Замовлення № 35. Тираж 100. Видруковано у видавничо-поліграфічному відділі Тернопільського державного педагогічного університету.

282009, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.